

Hankiss-alternatívák

A kelet-európaiak „ironikus szabadsága”

1989-es egyik legismertebb könyvének, a *Kelet-európai alternatíváknak* elején, Hankiss Elemér, ez a rejtőzködő személyiség, fontos ön- és közvallomást tesz a kelet-európai ember léthelyzetéről: „Igaz, hogy bürokratikus rendszerek béklyózzák meg őket; igaz, hogy megfosztották őket polgárjogaiktól, igaz, hogy meglehetősen védtelenek a pártállam hatalmával szemben. De van a szabadságnak egy formája, amelyre könnyebben tehetnek szert, mint nyugat-európai társaik. Megvan az a szabadságuk, hogy *kívül állnak azon a világon, amelyben élnek*, hogy nem azonosulhatnak és nem azonosulnak ezzel a világgal, hanem mintegy kívülről szemlélik. Ez a kényszerű kívülállás, ez a kényszerű ironikus távolság és távolságtartás, ez a kényszerű függetlenség felbecsülhetetlen értékű emberi kiváltság.

A nyugati világban, ahol többé-kevésbé csillog-villog és összkomfortos minden, ahol a dolgok többé-kevésbé jól és hatékonyan működnek, ahol az alapvető gazdasági és társadalmi problémák megoldása nem reménytelen, az embereket – legalábbis a viszonylagos jómódban élőket – könnyen elnyeli, bekebelezi a létező világ. Nyakig ülnek a maguk létében, adott létformájában. Nem készíti vagy kényszeríti őket minduntalan arra valami, hogy bizonyos távolságot tartsanak maguk között és a maguk világa között, hogy legalább részben kívülről szemléljék önnön világukat. Eközben elveszthetik azt a képességüket, hogy alternatívákban, más lehetséges életformákban és világokban gondolkozzanak. Abban az áldásban és átokban van részük, hogy elfogadhatják a dolgokat és az életüket olyannak, amilyenné azok már kialakultak. Nyugodtan élhetnek az »itt és most«-ban.”¹

Az első bekezdés Jean-Paul Sartre háború alatti felismerése: „Soha nem voltunk olyan szabadok, mint a német megszállás idején. Minden jogunkat elveszítettük, mindenekelőtt a szólásjogunkat; nap mint nap inzultáltak bennünket, s némán kellett túrnunk [...] s mindenütt: a falakon, az újságokban, a mozik vetítővásznán szembenézett velünk az az ocsmány pofa, amit megszállóink a tükkörképünk gyanánt mutattak nekünk: de pontosan ezért voltunk szabadok. Mert amikor a náci méreg beszivárgott a gondolataink közé, minden igazi gondolat valódi hőstetté vált; amikor a mindenható rendőrség befogta a szánkat, minden kimondott szó az emberi jogok nyilatkozatával ért föl; amikor szüntelenül figyeltek bennünket, minden egyes mozdulatunknak súlyt adott az elkötelezettség.”²

De a mély filozófiai és erkölcsi passzusnak a személyes vonatkozására, Hankiss majd 2001-ben az *Idegen világban?* címmel megfogalmazott életinterjúban tér vissza: „Pontosan emlékszem »megszabadulásom« pillanatára. Valamikor az ötvenes években egy derűs, napos, szép, könnyű szellős nyári délután – mert az idegen világban sem esik folyton-folyvást az eső, és bármennyire is hihetetlen ez ma számomra, az államszocializmus legsötétebb éveiben is gyönyörű volt a tavasz, a nyár, az ősz –, egyszóval azon a bizonyos nyári délutánon a

Margit hídon bandukoltam át Pestre, és közben Sartre könyvecskéjét olvastam az egzisztencializmusról. És hirtelen, mint a villámcsapás, fájdalmas és gyönyörűséges villámcsapásként ért a felfedezés: szabad vagyok. Szinte hallottam a robajt, ahogy leszakad rólam a marxista-leninista determinizmus betonpáncélzata, több éves szellemi nyomorúság után újra tudtam lélegezni, valami ujjongás csapott föl bennem, igen, szabad vagyok. Mondhat akármit marxengelslenin, zakatolhatnak a gazdaság és a társadalom vastörvényei, menetelhetnek a történelem bamba tömegei, szabad vagyok. Rajtam múlik, hogy bábuként rángatnak az okok és okozatok, vagy van bátorságom és erőm belépni a szabadság veszélyes világába, vagy ahogy Sartre fogalmazta, beugrani a szabadság szakadékába, vállalva a kockázatot és vállalva a döntéseimért a felelősséget. Nem alkatrészes vagyok egy óriási gépezetben. A magam életében én vagyok a főszereplő, ha képes vagyok életem minden pillanatában újra és újra kivívni a szabadságomat. Mert [...] a valóság, a múlt újra és újra rám zárul, újra és újra foglyul ejt. A döntés pillanatában szabad vagyok, de a következő pillanatban már annak az útnak a foglyává válok, amelyen a döntés elindított. Sziszifuszi küzdelem ez, a küzdelem minden veszélyével és pátoszával és nagyszerűségével. De magam irányítom a sor-

som. Én teremtem meg önmagamot, mint szabad lényt. Nem egyszerűen sodródom: végzetem, sorsom van.”³ Ehhez tette hozzá: [Mindez] „elvezetett ahhoz a fölismeréshez, hogy: vannak alternatívák. – Vagyis, hogy nem egyetlen lehetséges, eleve meghatározott út létezik az ember és az emberi közösségek számára, hanem sok és sokféle, s az alternatíváknak ez a gazdagsága az ember szabadságának egyik fontos forrása.”⁴

Valójában Hankiss Elemér pontosan tudta, hogy személyes katarzisa a Margit hídon, szabadsága, különállása és személyes alternatívája nem jellemzi a kelet-európai társadalmak emberét, a létbe vetett, sorstalan nyugati emberrel szemben. Több könyvében is ábrázolta, hogyan szorul be a keleti ember a maga társadalmi csapdáiba, hogyan ül nyakig saját beteg létében, mennyire képtelen távolságot tartani saját világától. Az „ironikus szabadság” nem a keleti embert, hanem Hankisst jellemezte, aki az amerikai Wilson Centerben írta le sorait annak tudatában, hogy a nyugati embernek sokkal több lehetősége van arra, hogy „alternatívákban, más lehetséges életformákban és világokban gondolkozzék”.⁵ Csakhogy látta a nyugati világ felett úszó fekete felhőket, amelyek a berendezkedés hatalmas gépezete fölé borulnak. Szerette volna hinni, saját sorsából levezetve, hogy Keleten még a jellem, Nyugaton már csak a

társadalmi pozíció, Keleten az erkölcs, Nyugaton a politikai korrektség, a jómodor, Keleten az új hit és világnézet, Nyugaton a beilleszkedés a fő áramba számítanak.⁶

Az 1989-es helyzetben Keleten kinyílnak a jellemek, új hitek és világnézetek teremnek, az embereknek fontosabbá válik önmagukhoz, sorukhoz, életükhöz való viszonyuk, mint a másokhoz, a hatalomhoz való kapcsolatuk. A hely és idő, az alternatívák választóvonalán a kelet-európai ember önként vagy kényszerből fölteszi magának az alapvető kérdéseket: miért élek? Ki vagyok én? Mivé lettem eddigi életem döntései által? Hol az igazság? E kérdésekből következik Hankisstörekvése: „A világ nem egyértelmű, nincs egyetlen, abszolút, determinált igazság: lehet, hogy ez a gondolat mozgatott akkor is, amikor a késő nyolcvanas években annak elemzése kötött le, hogy Közép-Európa jelenét hányféleképpen lehet értelmezni, s feltételezhető jövőjéről a hipotézisek milyen széles skáláját lehet felrajzolni. Ennek a munkának az eredményeit foglalja össze *Kelet-Európai alternatívák* című könyvem.”⁷

Kinek az alternatívája? Társadalom vagy elit?

Hankiss könyvének következő paradoxona, hogy miközben annak

első felében részletesen elemzi a társadalom demobilizálásának, intézményei lerombolásának, majd liberalizálódásának és a második társadalom kialakulásának, megszilárdulásának történetét, az alternatívákat végső soron, nem a társadalmi mozgásokból, hanem az elitek eltérő viselkedéseiből vezeti le. Erős hangsúllyal, Raymond Aron szkepszisének hangján jelenti ki: „A jelenlegi [nyolcvanas évek végi], mélyülő válság azonban, és az, hogy az uralkodó elit nyilvánvalóan és látványosan veszté el ellenőrzését alapvető gazdasági és társadalmi folyamatok fölött, fokozatosan kezdi visszahozni a képhe a *történelmet*. Egyre világosabban kirajzolódik az a tény, hogy a történelem a maga ismeretlen és ellenőrizhetetlen vagy csak részben ismert és részben ellenőrzött erőivel és folyamataival döntő szerepet játszott és játszik ma is ezekben az országokban; annak ellenére, hogy a pártállam gigantikus erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy uralma alá hajtsa vagy legalábbis ne vegyen tudomást róla. Ma már nyilvánvaló, hogy e történelmi erők és folyamatok meg hiúsították az uralkodó elit erőfeszítéseit arra, hogy tetszés szerint alakítsa a maga társadalmát, és figyelmen kívül hagyja a gazdasági és társadalmi fejlődésnek még azokat a »törvényszerűségeit« is, amelyekre a munkásmozgalmak hajdani nagy

gondolkodói építették a maguk elméletét és ideológiáját.”⁸

A történelmet 1989-ben „újra birtokba venni”, a „kizökkent időt helyre tolni”, Hankiss szerint, mégsem a forradalmi nép, a tömegmozgalom fogja, hanem az elitek reformjának vagy kiegyezésének sikeressége.⁹ Fontosak ugyan a világ nagy gazdasági és politikai folyamatai, de még fontosabb a világ uralkodó – a gorbacsovi, reagani-bushi, thatcheri, kohli és a tengi – elitjeinek reform- és/vagy megállapodási készsége és képessége. Lényeges ugyan a kelet-európai társadalmak történeti fejlettsége, értékrendje, minősége, de lényegesebb uralkodó elitjeik válságot felismerő és kezelő képessége, reform- vagy kiegyezési hajlandósága. Páratlan és igaz jóslat, előrelátás volt ez a maga nemében. Annál is figyelmesebben olvassuk az 1988 őszen-telén írt sorokat, mert a 2014 óta *föltámadó történelem*, az eltérő gazdasági, társadalmi és politikai válságok találkozása Európában és a világban, mióta az elitek nem vagy kevésbé képesek ellenőrzésük alatt tartani a folyamatokat, megint fölmerül a kérdés: forradalmak, lázadások, háborúk vagy elitek által vezérelt reformok, kiegyezések, társadalmi szerződések alakítják a világ, Európa és ezen belül Kelet-Európa rendszereit. És az orosz-ukrán háború, a menekültválságra adott

európai válaszok, a Brexit, az európai kontinens választásai kevésbé tükrözik a társadalmak, mint inkább az elitek minőségét, luciferi képességeiket társadalmaik félrevezetésére, érzelmeik fölkelésére, manipulálására vagy racionalizáló reform- és kiegyezési szándékaikat.

Ha 1989-ben Lengyelország és Magyarország tárgyalásos, megállapodásos úton sikeresen szabadult meg az *ancien régime*-től, az egyrészt a szovjet és az amerikai vezérlő elitek békés megállapodásának köszönhető, másrészt saját uralkodó elitjeik kezét nyújtó, és feltörekvő elitjeik azt elfogadó magatartásának. Inkább köszönhető rendszerváltásuk elitjeiknek, mint tömegmozgalmaiknak, és ha ma ez lehetetlennek látszik, az megint inkább elitjeikre, mint társadalmaik egészére vezethető vissza. A nyolcvanas évek végi Jaruzełski- és a poszt-kádári uralkodó elitek fokról-fokra belátták, hogy a társadalom erőszakos vagy gazdasági előnyökkel történő integrálása és a hatalom megtartása együtt lehetetlen.¹⁰ Hankiss pontosan érzekelte, hogy mekkora jelentősége van az uralkodó elit észszerű érdekfelismerése mellett, a bűnbánó, önmagával elszámolni kívánó, belátó magatartásának épp úgy, mint az asztal túloldalán ülő, a hatalom nélküliek hatalmát képviselő elit megbocsátó, de nem felejtő, saját és az ellenfél megtett útját átlátó viselkedésének. Jel-

lem és nem pozíció, erkölcs és nem hatalmi etikett.

A *Kelet-európai alternatívák* az ámuló amerikai tudományos közösségnek, és a kritikusan figyelő magyar és kelet-európai reformközösségnek sorra veszi a gazdasági reformszcenáriókat. A szerzőnek az a képessége, hogy néhány jellemző mondattal egy adott forgatókönyv tartalmát össze tudja foglalni, büvészként újabb és újabb változatokat galambként egy kalapból fölroptetni, olyan szikrázását, sokszínűségét mutatja be a kelet-európai gondolatoknak, amit soha senki nem tudott volna elképzelni. Az egyes forgatókönyv-szinopszisok olvastán az az érzésünk támad, nincs okosabb, szellemesebb, merészebb gondolkodói kör a magyarnál és lengyelnél, ha egy társadalom gazdasági reformkiútjait kell keresni. A „technokrata”, a „Galbraith-i szocializmus”, a „menedzser-szocializmus”, az „út a kapitalizmushoz spanyol változata”, az „első és a második gazdaságok együttélése”, a „vállalkozói szocializmus”, az „önigazgatói piaci szocializmus”, a „radikális liberalizmus”, a „komplex társadalmi-gazdasági reform” forgatókönyvei mögött szerzők, részletes gondolatmenetek és megvalósítható gazdasági technikák lapultak.

Nem a forgatókönyvek leírójának és azok kitalálóinak hibája, hogy a gazdasági rendszerváltás, majd az

1990 utáni rendszer nem, vagy nem így valósította meg a forгатókönyvet. A közgazdászok keserúsége érthető: vizsgálati alanyuk elmászott a mikroszkóp alól. Kínlódásuk, hogy egy nem-kapitalista rendszerben a kapitalizmust valami mással helyettesítsék, fából vaskarikának bizonyult. Ma, amikor a magyarországi roncsolt, bizonytalan tulajdoni hátterű, nem-versengő, oligarchikus kapitalizmusunkat elemezzük, újra elővehetjük a régi forгатókönyvet: hogyan juthatunk ki az orbáni *ancien régime* államilag központosító, nem-piaci gazdaságából egy versengő piacgazdaságba? Hogyan lehetséges helyreállítani a tulajdon biztonságát, a gazdasági szabályok érvényességét, korlátozni a beavatkozó, korrupt államot?

A politikai forгатókönyvek, mivel 1988 végén íródtak, nem tételezik fel a rendszerváltást, csak az egyik szélén a „minden marad, ahogy van”, a másikon a radikális reformok forгатókönyvét. „A forгатókönyvek első csoportja szerint a következő években, évtizedekben Kelet-Európában az autoritarianizmus marad a domináns uralmi forma.”¹¹ Hankiss itt nem bajlódik se azzal a kérdéssel, hogy a kelet-európai országok történeti hagyományaik, meghatározottságaik miatt szükségképpen nem léphetnek át a parlamentáris,

liberális demokráciák világába, hiszen soha nem voltak demokráciák, se azzal, hogy a Szovjetunió nem engedheti meg ezeknek az országoknak a teljes demokratizálását. Úgy veszi, hogy az a feladata, listázza az egyes szcenáriókat, így „a szocializmus győzni fog”, a „neo-sztálinista restauráció”, a „nemzeti kommunizmus”, a „normalizáció”, a „reformdiktatúra” tekintélyelvű forгатókönyveit. Tudjuk, hogy a kelet-európai országok 1989-es fordulatában e forгатókönyvek végül nem valósultak meg, egyetlen kivétellel: a milosevići szerb nemzeti kommunizmus végül brutális polgárháborút idézett elő Jugoszláviában.

A reformforгатókönyvek – „nemzeti szolidaritás”, „jó cár”, „Gorbacsov-hatás”, „változás két lépcsőben”, „gazdasági reformból politikai reformba”, „prágai tavasz”, „új korporatista”, „intézményeken belüli pluralista”, „abszolút monarchiából alkotmányos monarchiába”, „társadalmi szerződés”, „alkotmányos állam”, „kiegyezés” –, mind-mind arra az egyetlen döntő kérdésre lyukadnak ki: vajon lesz-e akarat, szándék arra az uralkodó elitben, hogy korlátozza, vagy átadja hatalmát? „A hatalmon lévők, érthető módon, ragaszkodnak a teljes hatalomhoz, és feltehetőleg csak akkor lesznek hajlandók a hatalom tényleges megosztásáról tárgyalni, ha már végképp nem látnak más kiutat. Megdönthe-

tetlennek látszó hatalmi túlsúllyal, óriási apparátussal és erőszakszervezettel, hatalmas vagyonnal (pártvagyonnal), zavartalan, négy évtizedes hatalmi monopóliummal rendelkeznek; velük szemben az alternatív politikai mozgalmak még száralmasan gyöngék, védtelenek, szegények, szétforgácsolódottak. Miért mondanának le önként erről a fölényről? Miért mennének bele komoly, s nem pusztán taktikai jellegű tárgyalásokba a hatalom megosztásáról, hatalmuk tényleges, hatékony demokratikus ellenőrzéséről, a politikai rendszer gyökeres átalakításáról?”¹²

Több mézet a madzagra!

Természetesen Hankiss Elemér is tudta, ahogy az akkori reformerek is, hogy az általa leírt hatalom a legkevésbé se egységes, a pártállamban folyik a mindenki harca mindenki ellen az örökségért és a túlélésért, hogy az erőszakszervezet csak igen korlátozott mértékben hadra fogható, illetve a kelet-európai vezetők többsége a lengyel szükségállapot tehetetlenségéből megértette, hogy nem lehet tartósan, kizárólag erőszakkal kormányozni. Jellemző módon, a hatalmon lévő elit, korábbi ötvenhatos, hatvannyolcas, nyolcvanas tapasztalatai alapján jobban tartott a felkelt néptől, mint amennyire ellenzékük és fél-ellenzékük. Maguk előtt látták

a bűnbánó, lelkiismerettől gyötört párttagjaikat, mozgalmi barátait. Az ellenzék nem a kapuk előtt állt, hanem bent volt a várban. Ugyanez az elit 1981–82-ben szembenézett az államcsőddel, országaik fizetéképtelenségével. Tudták, hogy ez nem játék. A hatalmat gyakorlók Jaruzelskitől Kádárig, Kiszczaktól Grószig alaposan bevésték ezt a két megrendítő tapasztalatukat: egyrészt, egyik napról, egyik óráról a másikra ott állhat a felkelt nép az utcán, leállhatnak a gyárak, másrészt országuk csődbe jut, fizetéképtelenné válhat. Gorbacsovtól Honeckerig, Jaruzelskitől Grószig kétségbeesetten járták körbe a hitelező országokat újabb hitelekért. Akkor is úgy véltem, ma is úgy gondolom, hogy a kelet-európai elitet az adósság, az államcsőd korbácsa és nem a hatalom átmentésének mézesmadzaga ültette tárgyalóasztalhoz.

Jellemző, hogy Hankiss Elemér szinte semmilyen jelentőséget sem tulajdonít az átmenetben az elit minőségének, lélektani állapotának vagy erkölcsi megfontolásainak. Olyan megközelítéseket akar találni, amelyeknél mindegy, hogy milyen az elit szakmai, politikai, emberi minősége, milyenek a jellemek, az egyéni vagy tömeg lelkiállapotok, milyen a hatalomban lévők csalódottsága, belső meghasonlása, lelkiismerete,

bűnbánata. Hatalommal akart kompenzálni olyan embereket, akiknek minden nap azt kellett megtapasztalniuk, hogy korlátlanak tűnő hatalmuk szinte semmit sem ér, hogy letartóztatathatnák a fél országot, leölhetnék az ellenzékieket, de ettől nem menne jobban semmi – ez volt Jaruzelski tábornok és társai érzése, akik végigcsinálták a szükségállapot éveit –, akik nagyobbat csalódtak saját rendszerükben, mint e rendszer közkatonái.

De Hankiss úgy vélte, hogy 1988 végén, 1989 elején több mézet kell csurgatni a madzagra. A reformerek érveit, amivel megnyerni igyekeznek a hatalmasokat, elnéző mosolylyal szemléli. Aligha győzi meg őket, hogy „ti is jóakaratú, rendes emberek vagytok”, vagy „nem nagy kockázat, nem fog fájni”, netán a „ti érdekek is ez”, „tönkreteszitek az országot” érvelése. Hankiss szerint olyan megoldásokat kell találni, „amelyek lehetőséget kínálnak az elitnek arra, hogy hatalmát, privilégiumait valamiféleképpen konvertálja a kialakuló új rendszerben működő hatalomra és privilégiumokra.”¹³ Ne feledjük, az erősebbet igyekszik meggyőzni: van miért vállalni az önkorlátozást. Nem egyszerűen egérutat szeretne kínálni, vagy büntetlenséget ajánlani a hatalmasoknak, hanem koalíciós részvételt az új hatalomban.

Amikor a 2010-es évek második felében, az autokrata hatalmak

– Putyin Oroszországtól az erdógi Törökorszáig –, vagy a fél-autokrata, illiberális hatalmak – Orbán Magyarországtól Porosenko Ukrajnáig –, ellenében keresnek kiutakat gyenge és megosztott alternatív erők, független gondolkodók, mint amilyen egykor Hankiss Elemér volt, érdemes elővenni Hankiss közel harmincéves politikai forgatókönyveit. Akkor, 1988–89-ben Hankiss úgy vélte, hogy a lengyel kibontakozásnak előnye a magyarral szemben két autonóm szereplő hatalommal szembeni fellépése: a katolikus egyházé és a Szolidaritásé. Szomorúan állapítja meg, hogy Magyarországon nem alakult ki ilyen autonóm szereplő. Sajátos módon 2017 végén hasonló a helyzet. Miközben Lengyelországban erős parlamenti és utcai ellenzék létezik, és a hatalomnak még nem sikerült felszámolnia teljes mértékig az alkotmányos ellensúlyokat, Magyarországon nincs autonóm ellenzék és alkotmányos ellensúly. Tegyük hozzá, hogy 1989-ben, Moszkvában egy „jó cár” volt hatalmon Gorbacsov személyében, amely ugyan szinte reménytelen harcot folytatott a szovjet pártállam gépezeteivel, de mégis reményt nyújtott a kelet-európai reformereknek, ellentétben a 2017-es moszkvai helyzettel, amikor Vlagyimir Putyin és hatalmas titkosszolgálati-katonai gépezete, gazdasági

ereje táplálja a kelet-, sőt, a nyugat-európai illiberális erőket.

Hankiss szerint az ellenzéki, alternatív erőknek koalíciós ajánlatot kellene tenniük a hatalmon lévőknek. Egy nagykoalíció az *ancien régime* és az új, változást kezdeményező erőkből, lehetőséget adna a békés átmenetre. „Szeretném itt nyomatékosan leszögezni azt, hogy nem lelkesedem a nagykoalícióért; nem örülök annak, hogy a régi uralkodó elit, azok, akik felelősek az ország elnyomorodásáért, részei lesznek a kialakuló új uralkodó osztálynak is. Jobban örülnék annak, ha a demokratizálódó társadalom maga forná ki a maga új elitjét és új uralkodó osztályát, hátrahagyva a régieket. De úgy vélem – egyfelől –, hogy a történelemben nagyon kevés példa van az ilyen jellegű, nagy társadalmi megtisztulásra; az erre irányuló kísérletek az esetek többségében kudarcba vagy vérbe fulladtak, vagy súlyosan eltorzultak. Sok példa van viszont arra, hogy az új uralkodó osztály jó kompromisszumok során alakult ki és magába olvasztotta a hatalom régi birtokosainak egy részét is. A társadalmi igazságosság eszméje így csorbát szenvedett ugyan, de viszonylag békés és dinamikus társadalmi és gazdasági haladás ügye jól járt.”¹⁴

A hatalomnak gazdasági és politikai konvertálása lehetséges a hatalmasok részéről. A gazdasági konvertáláshoz, Hankiss szerint, jó

alapot szolgáltat a Kádár-rendszer utolsó két évtizedének fejlődése, amikor megjelent egy önálló vállalkozói szféra. Ha a politikai hatalom tulajdonosai menedzseri-vállalkozói hatalommá alakítják politikai hatalmukat, létrejöhetne egy új hatalmi egyensúly. Látjuk, Hankiss pozitív javaslatként fogalmazza meg azt a rendszerváltó alkut, amelyet később általános társadalmi elítélés kísért hatalom átmentés, piszkos privatizáció néven. Később maga Hankiss is torzulásként beszélt arról a gazdasági rendszerváltásról, amely az 1989-es politikainál előbb, 1987-ben indult és spontán privatizáció révén újraosztotta a bennfentesek számára az állami és részben a szövetkezeti tulajdont. Amiben Hankiss is, és a későbbi elemzők nagy része is tévedett: nem, vagy kisebb részben a politikai hatalmasok – párttitkárok, állami főtisztviselők, rendőr- vagy katona tábarnokok – váltak állami vállalatok tulajdonosává, vállalkozóivá, hanem főként a korábbi vállalati és szövetkezeti technokrata vezetők. A párt- és állami vezetőknek egy kisebb része, orosz és kelet-európai kapcsolati tőkéjét váltotta vállalkozói tőkére, használta ki a rendszerváltás után.

Ami a politikai konvertálás lehetőségeit illeti, Hankiss ekkor még nem nagyon tudott és tudhatott más forgatókönyvet elképzelni, mint a francoista Spanyolországét, ahol a

Franco-rendszer utolsó tizenöt évében szigorúan őrizte hatalmi monopóliumát az erőszakszervezetekben, de autonómiát engedélyezett a gazdaságban és némileg a politikában. Tudjuk, hogy a lengyel kerekasztal politikai kiegyezése olyan politikai konvertáláson nyugodott, hogy az ancien régime képviselői megőrizhetik a parlamenti helyek felét, a köztársasági elnökséget egy fél-elnöki rendszerben, és a had- és belügyminisztériumokat a kormányban.

Érdekes módon, Hankiss Elemér forgatókönyveiben sehol nem bukkan föl az erőszakszervezetek – hadsereg, titkosszolgálatok, rendőrség, munkásőrség – önálló szerepe. Miközben pontosan tudta, hogy mekkora jelentősége volt a dél-európai rendszerváltásokban az „ifjú tisztek” mozgalmainak, illetve mennyire lényeges, hogy az erőszakszervezetek ne nyúljanak a hatalom oldalán erőszakos eszközökhöz. A magyar hatalmasok és ellenzékeik tisztában voltak azzal, hogy elegendő lenne három-négyszáz ismert szereplő le tartóztatása egy éjszaka ahhoz, hogy a mozgalmak megbénuljanak. Csak-hogy a rendszer civil és fegyveres urai tisztában voltak azzal, hogy ez a megoldás nem vezet sehová, másnap is felkel a nap és működtetni kell egy országot, amely nem működik.

A lengyel rendszerváltásnak döntő eleme volt, hogy Jaruzelski tábornok-elnök visszatartotta a hadsereget és a titkosszolgálatokat, ahogy a magyar rendszerváltásban is szerepet játszott, hogy a belügyminiszter és a hadügyminiszter, illetve főtiszteik a békés megoldás mellett álltak. Markus Wolf Stasi-főnök végül nem rendelt el tűzparancsot a Stasi egységeinek a tüntetőkkel szemben. Tudjuk, hogy a karhatalom és a hadsereg közösen föllépve, brutálisan eltiporta 1989 augusztusában a Tien An-men tér demokratikus mozgalmát Kínában, hogy Ceaușescu bevettette a Securitate egységeit a tüntetőkkel szemben 1989 decemberében, és a román hadsereg lökte az eseményeket a rendszerváltás irányába. Az erőszakszervezetek vezetői a békés rendszerváltásokból a békés nyugdíjas élet előnyét nyerték el.

Alice futása egy lassúcska országban

Akart-e Odüsszeusz megérkezni Ithacába, vagy fontosabb volt számára az út Ithaca felé? Volt-e végcélja, Ithacája a kelet-európai országok polgárainak? Hová vezettek Hankiss Elemér alternatívái, útjainak, utcáskáinak, síkátorainak szétváló és összekapcsolódó hálózatai? Nyugatra? Hankiss nem írta le ezt a szót és még allegorikusan se ábrázolta,

mint az ígéret földjét. A kapitalista piacgazdaságba? A könyvben szerepel a piacgazdaság, de nem a kapitalizmus, szerepelnek polgárok, de nem tőkésék. A liberális parlamenti demokráciák rendszerébe? A történelem végéhez? Az alternatívák szólnak az autokrata hatalmak ilyen vagy olyan korlátozásáról, de még/már nincsenek versengő parlamenti pártok. Az olvasó joggal gyanakszik arra, hogy Hankiss számára a létező kapitalizmus csak más volt, de nem feltétlenül jobb, mint a létező szocializmus. Ha felkérték volna rá, és ha érdekelté volna, akkor megírta volna a nyugat-európai vagy amerikai alternatívákat is, amelyek elvezettek volna a meglévő rendszerektől. Hankiss Elemér nem hitt egy „harmadik út” utópiájában, de annál inkább abban, hogy nemcsak a létező szocializmus, hanem a létező kapitalizmus is reformokra, alapvető változásokra szorul. Saját szabad vizeinkre kell kihajóznunk, nem mások kikötőibe megérkeznünk – ez alternatíváinak célképe.

Hankiss, ellentétben azokkal a gondolkodókkal, akik a Nyugattal való egyesülést és a nyugati útra térést tekintették a végcélnek, és a hege-li-marxi elméletből átmentették a történelem célját, a valamitől valami felé tartás eszméjét – korábban a kapitalizmustól a szocializmus, majd a

kommunizmus felé, most a szocializmustól a kapitalizmus felé –, nem hitt ilyesfajta történelmi szükségszerűségben. A szabadság filozófusa és szociológusa volt. Nem gondolta, hogy a kádári rendszer zsákutca lett volna, ahonnan most térünk a normális útra, nem fogadta el Bibó eszméjét se, aki az 1867-es kiegyezést hamis megállapodásnak, az azutáni fejlődést zsákutcásnak, és emberét torzult alakúnak látta. Hankiss Elemér plurális történetképében számtalan úton bolyongunk és ebből a bolyongásból kell a legtöbbet kihoznunk.

Hasznos teljesítményekké formálta az egyéni és a közösségi teljesítményeket a kiegyezés, vagy a Kádár-kor az 1960-as és 70-es években? – kérdi magától és tőlünk Hankiss. Igen. Ezzel a köz érdekét szolgálták? Igen. Mi a célunk? Hogy olyan társadalmat teremtsünk, amely képes megsokszorozni az egyéni teljesítményeket: „erősebb a közérdek, a közös érdek egy olyan országban, amely megsokszorozza az emberi erőfeszítések eredményeit, mint egy olyanban, amelynek intézményrendszere nem tud mit kezdeni az emberi erőfeszítésekkel, eltékozolja, nem tudja hasznos teljesítményekké átalakítani őket”.¹⁵

Minél jobban távolodunk a rendszerváltástól és minél inkább csalódik Hankiss és a társadalom mindabban, ami fokról-fokra bekövetkezik, annál inkább fordul el Hankiss

Elemér a társadalmi, az országos *Nagy Alternatíváktól* az egyén *kis alternatívái* felé. Ha fenn is tartja és időről-időre előterjeszti az elit ki-egyezésének, illetve az elitek és a társadalmi csoportok közötti társadalmi szerződésnek *Nagy Alternatíváját*, de más millió kicsiny egyéni értékből és érdekből, számtalan *kis alternatívából* akarja fölépíteni a köz alternatíváit. A *Találjuk ki Magyarországot!* mozgalom az egyik oldalon, és az *Ezerarcú én*, *A proletár reneszánsz* elemzése a másikon ezeknek az alternatíváknak a számbavétele. A közösség szabadságától vissza az egyén szabadságához. Szabad-e azt az országot, nemzetet, társadalmat, régiót, várost, falut választanom, szabad-e mellette kitartanom, ha teljesítményemet nem veszi figyelembe, rombolja? Élnem kell-e tovább egy haladokló vagy halott országban? Neki kell-e adnom egyetlen életem, sorsom, teljesítményem, vagy élő helyre kell vinnem? Az életemben én vagyok a *Nagy Alternatíva!*

Hankiss Elemér nem utolérés vagy lemaradás kategóriáiban, hanem a gyorsulás és lassulás kategóriáiban gondolkodott. Társadalmak és egyének egyaránt képesek a gyorsulásra, teljesítményeik megsokszorozására, és a lassulásra, az idő, a források, a teljesítmények eltékozlására. Úgy vélte, hogy az 1980-as évek második felében, amikor a rendszer lassult és a társadalmi mozgás gyorsult, a

magyar elitek – az ancien régime hatalmasai és az ellenzéki mozgalmak vezetői – jó pillanatban, jó helyen és alapvetően jó alkukat kötöttek a közérdek alapján. Ezért volt Hankiss Elemér és a magyar társadalom számára az 1989-es év „Annus Mirabilis” – csodálatos év. Soha nem tagadta meg a rendszerváltást, amely a magyar társadalom számára megteremtette a szabadságot a választásra: más élet, más intézmények, más közösségek, másik világ. Ettől kezdve rajtunk múlik minden!

Amit Hankiss sokkal inkább az elit, mint a társadalom szemére vetett, hogy nem élt, vagy egyenesen visszaélt a szabadságnak ezzel a választási lehetőségével, eltékozlta, eljátszotta saját korábbi és a rendszerváltásban kinkeservesen összehozott teljesítményeit. Ezért idézi fejünkre 1997-ben Alice futását Lewis Carroll írásából: „Hát bizony a mi országunkban – mondta Alice, kicsit kifulladásra – az ember már általában elér valahova, ha olyan gyorsan és olyan sokáig futott, mint ahogy mi most futottunk.” „Nagyon lassúcska ország lehet az – mondta a királynő. – Mert látod itt nálunk, ahogy te bírsz futni, az épp csak arra elég, hogy egy helyben maradjon az ember. Ha valahová el is akarsz jutni, akkor legalább kétszer ilyen gyorsan kell futnod.”

„Nagyon is a mi ingünk ez – írja Hankiss –, magunkra kell vennünk. Bekerültünk egy nekünk szokatlannul gyors világba; nagyon iparkodunk, a kifulladásig futunk, de ezzel mégiscsak egy helyben topogunk. És még igazabb ez a történet, ha nem az országra vonatkoztatjuk, hanem arra a több millió emberre, akiknek az élete egyre inkább üresen jár. Sziszifuszként, egyre nagyobb erővel feszülnek neki a lejtőnek, s mégis egyre lejjebb és lejjebb csúsznak. Kifordul kezükből a szerszám, a toll, az életük. Kissé patetikusabban mondhatnám, hogy már megint nem lelik honukat e hazában.

Veszélyesen lelassult ez az ország. Legalábbis az egyik fele. Mert sokan vannak, akik egyre kevesebbet várnak tőle, a saját országuktól. Úgy

érezik, hogy ez az ország, ez a társadalom nem hogy nem segíti, hanem épp ellenkezőleg, akadályozza őket abban, hogy céljaikat elérjék. Nincs olyan közös érdek, közérdek, amit érdemes volna szolgálniuk, mert együttesen többre vihetnék. S ez még hagyján. Ma már abban is kezdik sokan elveszteni a hitüket, hogy ők maguk, egyedül, majd csak viszik valamire. Mert iparkodnának, de nincs miben és hol, iparkodnak, munkájuk eredménye semmivé foszlik.”¹⁶

Méltán állhatna Hankiss Elemér művének élén ugyanaz a rilkei sor a *Rekviemből*, ami elmúlt, 1989 utáni éveinket is jellemzi: „Wer spricht von Siegen? Überstehn ist alles”. Jékely Zoltán fordításában: „Győzést ki említ? Minden csak kitartás”.

JEGYZETEK

1. Hankiss Elemér: *Kelet-európai alternatívák*. Közgazdasági és jogi Kiadó, Budapest, 1989, 20–21.
2. Jean-Paul Sartre: *Situations III*. Gallimard, Paris, 1949, II, in Annie Cohen-Solal: *Sartre 1905–1980*. Európa, Budapest, 2001, 280.
3. Hankiss Elemér – Lengyel László: *Két-szög*. Helikon, Budapest, 2015, 204–205. Sartre könyvecskéje az *Existencializmus* (!) 1945-ben jelent meg Csatlós János fordításában, s gyorsan tisztáztuk Hankiss Elemérrel, hogy ezt a könyvet szorongatta kezében a hídon, amely rá huszonhárom-huszonnégy éves korában volt ilyen hatással, rám, valamikor 1966–67-ben, tizenhat-tizenhét évesen.
4. Hankiss–Lengyel: i. m.: 206–207.
5. Utolsó beszélgetőkönyvében Hankiss ezeket mondta Lengyel László kérdéseire: „Stanfordban, Washingtonban és Bécsben igazán otthon éreztem magam. [...] Lengyel: Az idegen világból kikerülve itt »minden belül van«, ahogy Heidegger mondaná. Miközben lényünk a tudat belseje felé fordul, e benső térben az egyik dolog korlátlanul átfordít minket a másikba. Ez a »világfelsőtér«. Hankiss: Ez

a *Holzwege*ben van. Németh Gézának ez volt a bibliája, könnyedén tudott belőle idézni... Lengyel: *Útjelzők* címmel jelent meg magyarul, és ebben a Rilkéről szóló részben szerepel ez. Itt idézi Heidegger Rilkének azt a levelét, amelynek éppen ideillenek a gondolatai. Mi vagyunk a láthatatlan méhecskéi. Állandóan begyűjtjük a látható mézét, azért, hogy a láthatatlan nagy aranykaptárában megőrizzük. Ott ültél a bécsi intézet második emeletén, egy nem igazán barátságos szobában, a láthatatlan aranykaptárában, és szakadatlanul gyűjtötted a látható mézét... Hankiss: Szerintem Heidegger hozzátette, hogy ebben a benső térben szabadok vagyunk. Most a szabadságról írok könyvet, nehezen megy, de azért lesz belőle valami, és biztosan benne lesz ez a Rilke-mondat a látható mézeit gyűjtő méhecskékről.” *Utak és démonok – Hankiss kérdez.* Kossuth, Budapest, 2016, 372.

6. Korai művében, a *Hamlet színeváltozásai*ban írta: „Shakespeare minden addigi társadalmi forma felbomlásának tanújaként maradandó értéket csak az emberi lélek mélyén, reményt és biztonságot csak az ember szellemi és erkölcsi erejében találhatott. Ezért fordította minden figyelmét és erejét az emberi jellem titkainak feltárására. A XVIII. századi ember ezzel szemben egy harmonikusnak érzett külső társadalmi rendben találta meg az élet biztonságát és legfőbb értékét, s feladatának így már csak azt érezte, hogy megtalálja a maga helyét e kész keretek között, és mindenkor helyzetének, jogainak és kötelességeinek

megfelelően viselkedjék. Nem az emberi jellem, hanem az ember társadalmi helyzete, pozíciója érdeklí már. *A jellemek lezárulnak.* Az emberek egymás közötti viszonya érdekesebbé és fontosabbá válik e korban, mint az embernek önmagához, életéhez, sorsához való viszonya.” Hankiss: *Hamlet színeváltozásai* (1965). Savaria U.P., Szombathely, 1995, 21–22.

7. Hankiss–Lengyel: i. m.: 208.
8. Hankiss: *Kelet-európai alternatívák* (14.).
9. Miután Hankiss nagy részletességgel felsorolja a globális és geopolitikai, a történeti, a csőd- és forradalmi szcenáriókat, hozzájuk téve a civil társadalmi és társadalmi mozgalmi forgatókönyveket, ezt írja: „Van azonban egy sajátos jegye és egy közös hiányossága a forgatókönyvek többségének. Az, hogy nem foglalkoznak eleget a kelet-európai társadalmak egyik legfontosabb szereplőjével: az uralkodó elittel. [...] az úgynevezett *reformszcenáriók* éppen úgy, mint a *koalíciós szcenáriók* feltételezik azt, hogy az uralkodó elit jelentős, ha ugyan nem döntő szerepet játszik e társadalmak alakításában.” Hankiss: i. m.: 188–189.
10. Hankiss: i. m.: 80.
11. Hankiss: i. m.: 273.
12. Hankiss: i. m.: 297–298.
13. Hankiss: i. m.: 300.
14. Hankiss: i. m.: 345.
15. Hankiss: *Állam és közérdek.* In Gombár–Hankiss–Lengyel (szerk.): *És mi lesz, ha nem lesz?*; Korridor–Helikon, Budapest, 1997, 71.
16. Hankiss: i. m.: 72–73.